

Dragan Damjanović

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest umjetnosti

26. 10. 2009.

Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*

Ključne riječi: Herman Bollé, kapela Kukulj, Mirogoj, historicizam, neobizantski stil, Josip Bauer

Key Words: Herman Bollé, the Kukulj Chapel, the Mirogoj Cemetery, the neo-Byzantine style, Josip Bauer

Prilog govori o gradnji, opremanju i stilskom rješenju kapele svetih Petra i Pavla na Mirogoju. Podignuta je 1891. kao mauzolej obitelji Kukulj prema projektima Hermana Bolléa u njegovoj varijanti neobizantskog stila.

Herman Bollé, Josip Bauer i kapela svetih Petra i Pavla na Mirogoju

Kapela svetih Petra i Pavla na Mirogoju pripada skupini najzanimljivijih sakralnih građevina podignutih u Zagrebu podkraj 19. stoljeća. Riječ je, nadalje, o prvom monumentalnom mauzoleju sagrađenom na Mirogoju van arkada te o jednoj od najboljih realizacija Hermana Bolléa u njegovoj varijanti bizantskog stila.¹

Povijest gradnje kapele

Utemeljenjem groblja na Mirogoju po prvi su se puta pripadnici svih vjeroispovijesti u Zagrebu počeli pokapati na istoj lokaciji. Već je prvi statut groblja predvidio stoga da se, osim arkada, na njemu podižu i crkve za »razne vjerske obrede«.² Kako je, međutim, gradnja arkada, mrtvačnice te uređenje prostora groblja iziskivalo velike troškove, s podizanjem posebnih sakralnih zdanja moralo se pričekati. Katolička kapela Krista Kralja podignuta je tako naposljetku tek 1927-1929. iako je Bollé projekte za nju dovršio već 1913.³

I gradnja te popunjavanje arkada u početku su tekli vrlo sporo. U pravoslavnom dijelu groblja, smještenom između katoličkoga i židovskoga, nama najzanimljivijem u ovom tekstu budući da je na njemu podignuta kapela svetih Petra i Pavla, sve do 1890. bila je popunjena, odnosno potpuno dovršena samo jedna arkada – obitelji Vrapčević.⁴

Iako je dakle mjesta pod arkadama bilo dosta, udovica austro-ugarskog feldmaršal-pukovnika Petra Kukulja od Limobrana, Judita, odlučila se je ipak na mnogo skuplji poduhvat i podizanje vlastite reprezentativne kapele – ma-

uzoleja. Veličina i reprezentativnost i arhitekture i unutrašnjeg uređenja kapele jasno svjedoči o položaju Petra Kukulja koji je ostvario iznimno uspješnu vojnu karijeru, koja mu je donijela naposljetku i titulu viteza. Rođen je u vojničkoj obitelji u Kraljevcima na Baniji 1836. Vojski je pristupio već sa 12 godina, za revolucije 1848. Često je mijenjao pukovnije pri kojima je služio i pokazao se pri tome kao talentirani vojnik budući da je sredinom pedesetih upisan na *Kriegsschule*, Ratnu školu (to jest Terezijansku vojnu akademiju, kako je glasilo njezino službeno ime) u Bečkom Novom Mjestu koju je završio 1859. Budući da se iskazao i u Sardinijskom ratu (1859.) i u Austro-pruskom ratu (1866.), karijera mu je brzo napredovala – već 1869. postao je major, a 1872. natpukovnik. Za generalmajora je imenovan u svibnju 1879, a u srpnju 1880. za komandanta Prve pješачke brigade. Bio je zapovjednik monarhijskih trupa koje su okupirale Novopazarski Sandžak, koji je prema odredbama Berlinskog kongresa Austro-Ugarska dobila pravo vojno okupirati. Za ove je zasluge 27. 10. 1882. odlikovan Ordenom željezne krune 3. klase, da bi potom 1884. imenovan feldmaršal-pukovnikom, a 11. 3. 1887. stekao je naposljetku i naslov viteza (*Ritter*) s predikatom Limobran (od Limobrana).⁵ Nije se moglo ustanoviti postojanje niti jednog mjesta ovoga imena, no gotovo je sigurno da naslov označava »branitelja Lima«, rijeke koja protječe središnjim dijelom Sandžaka što ga je Kukulj nakratko doveo pod austro-ugarsku vlast. U grb mu je stoga postavljen motiv minareta, koji se inače rijetko javlja u heraldici, i to isključivo u grbovima časnika koji su sudjelovali u okupa-

ciji Bosne, Hercegovine i Sandžaka, a koji su dobili plemićki status.⁶ Kukuljev je grb, isklesan u kamenu, postavljen na zabat njegova mauzoleja – kapele na Mirogoju. Na Balkanu je Petar Kukulj ostao do 1884. kada je premješten na sjever Monarhije – najprije u Lvov u Galiciji, a potom, od 1889., u Prag. Nedugo po preseljenju u Češku je obolio. Umro je na liječenju u Karlovim Varima 12. lipnja 1890.⁷

Očito je kako biografija Petra Kukulja gotovo uopće nije povezana s Zagrebom, te da je samo činjenica što je u ovom gradu živjela njegova udovica Judita, porijeklom iz obitelji Sedoglavčić iz Petrovaradina,⁸ dovela do podizanja njegova mauzoleja na Mirogoju. Ona se već u studenom 1890., nešto više od pet mjeseci nakon muževe smrti, obratila Gradskom poglavarstvu posredstvom Hermana Bolléa (koji će postati njezin glavni posrednik u odnosima i s gradom i sa zagrebačkom pravoslavnom crkvenom općinom) s molbom da joj se dopusti podizanje kapele te da joj se daruje za tu svrhu potrebno zemljište. Lokaciju kapele moglo je Gradsko poglavarstvo samostalno odrediti.⁹ Time je nastojala ispuniti želju svoga muža koji nije htio počivati u Pragu, budući da mu se nije sviđelo tamošnje groblje »jer je u neprijatnom položaju, okruženo raznim tvornicama i da ne bi želio ni mrtav u njemu ležati».¹⁰

Na dopuštenje gradnje trebalo se dosta dugo čekati. Grobljanski odbor, koji je upravljao Mirogojem, odobrio je podizanje kapele početkom travnja 1891.,¹¹ no tek početkom lipnja iste godine Gradsko je poglavarstvo potvrdilo ovu odluku.¹² Zemljište za njezinu gradnju darovano je Juditi Kukulj, a od nje se zahtijevalo pri tome da građevinu izvede točno prema projektima koje je Bollé priložio molbi za gradnju, nadalje da za svaki pokop u kapeli plati 50 forinti, te da se mora s vremenom regulirati pitanje održavanja kapele.¹³

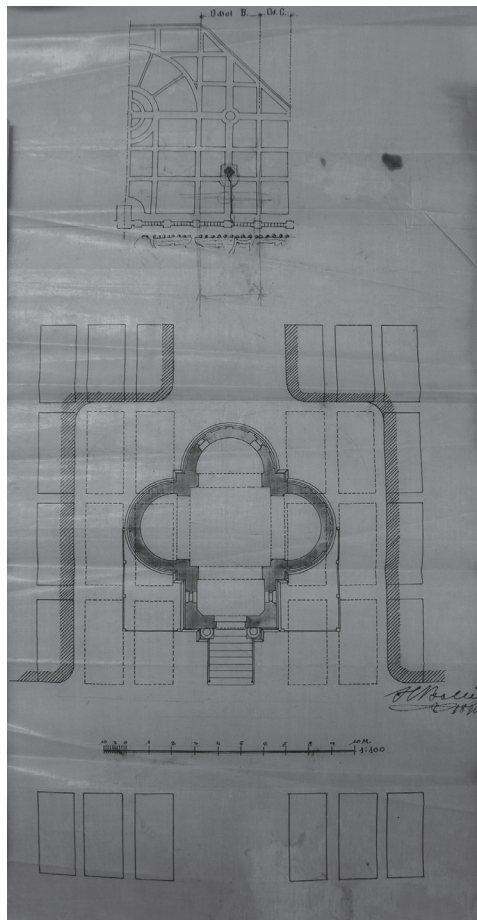
Ovako spremno prepuštanje vrijednog zemljišta na groblju besplatno u ruke privatnoj osobi bilo je ponajprije uvjetovano okolnošću što je Grobljanski odbor ustanovio kako će kapela, zbog svoje reprezentativnosti, podići vrijednost grobnih mjesta oko nje, kao i oko cijele aleje koja vodi od kapele prema arkadama. Iako je građevina zauzela prostor 10 grobova prvog reda i 6 grobova drugog reda Poglavarstvo je svejedno, zbog spomenutog podizanja vrijednosti grobnih mjesta koje ju okružuju, bilo na dobitku.¹⁴

Čini se kako je odmah nakon odobrenja Gradskog poglavarstva započela gradnja kapele, koja je vrlo brzo napredovala. Potkraj studenog 1891. posmrtni ostaci Petra Kukulja preneseni su iz privremenog groba u Karlovim Varima u grobnicu ispod kapele.¹⁵ Do kraja godine svi arhitektonski radovi bili su završeni, te je preostalo samo još uređenje unutrašnjosti – oslikavanje i izrada ikonostasa i ostatka unutrašnje opreme.¹⁶ U ljeto 1892. započelo se s uređenjem okoline kapele.¹⁷ Ubrzo potom »iznutra je krasno obojadjana te ukrašena malim, ali veleliepim ikonostasom«,¹⁸ na-

Herman Bollé, projekt za grobnicu grkokatoličkog biskupa Jurja Smičiklasa, 1882.; Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu, Zbirka građevnih nacrti, br. III-42 / Herman Bollé, project for a mausoleum of the Juraj Smičiklas, 1882; Archdiocesan Archive, Zagreb, Collection of construction projects

Herman Bollé, tlocrt i položajni nacrt kapele svetih Petra i Pavla na Mirogoju, 1890.; DAZ, Fond br. 4., GPZ, pomoćni uredi, dosje br. 349/1894. / Herman Bollé, groundplan and layout of the chapel of St Peter and Paul at the Mirogoj cemetery, 1890; State Archive Zagreb, Fond nb 4, supporting offices, file nb 349/1894

kon čega je 14. lipnja (po starom kalendaru 2. lipnja) 1893. kapela svečano posvećena.¹⁹

Od samog je začinjanja ideje o gradnji kapelice Judita Kukulj nastojala da se ona »tako projektira da bude po cijelom unutarnjem rasporedu odgovarala rituelnim zahtjevom pravoslavne crkve, da se može u istoj službi Božja obdržavati».²⁰ Kapela nije dakle trebala biti isključivo mauzolej, sepulklarna građevina, već i sakralni prostor. Čini se kako je u početku, međutim, željela da kapela, kao i ostale građevine na Mirogoju, bude u vlasništvu (odnosno pod upravom) Gradskog poglavarstva, odnosno upraviteljstva groblja, a održavala bi se uz pomoć posebne zaklade koju bi ona osnovala. Kako grad nije bio previše zainteresiran za preuzimanje kapele, budući da bi s vremenom dio tereta njezina održavanja, bez obzira na zakladu, morao zacijelo biti financiran iz gradskog proračuna, Judita Kukulj odlučila je predati kapelu na upravljanje Srpskoj pravoslavnoj crkvenoj općini u Zagrebu.²¹ Upravni odbor općine, na čelu s barunom Jovanom Živkovićem, Nikom Gavellom i Milanom Stankovićem preuzeo je u prosincu 1891. sa zahvalom i bezuvjetno.²² Gradsko poglavarstvo, zahtijevalo je, međutim, da se ova odluka potvrdi na sjednici cijele općine, što je učinjeno tek u travnju 1893., a nakon što je preuzimanje kapele službeno odobrila Pakračka eparhija, unutar koje se nalazila zagrebačka pravoslavna parohija.²³ Dva mjeseca kasnije Judita Kukulj je osnovala zakladu za održavanje kapele, vrijednu 500 forinti, koju je tvorilo 5 državnih obveznica iz 1868. godine.²⁴ Pred smrt darovat će dodatnih 30 komada ugarske krunske rente u vrijednosti od čak 60.000 kruna za održavanje kapele i groba njezina nećaka Miloša Ljubičića.²⁵

Posveta kapele apostolima Petru i Pavla čini se nije slučajna. Osim što je ime jednog od ove dvojice svetaca nosio pokojnik pokopan u kapeli, riječ je o titularu koji je prvotno imala i pravoslavna parohijska crkva u Zagrebu, od utemeljenja općine 1785/1786. do kupnje nekadašnje Margaretske crkve 1794, kada je posvećena Preobraženju Kristovom, nesumnjivo stoga što ono pada gotovo u isto vrijeme kada i sveti Stjepan, čiji se dan, Kraljevo, sve do 1918. slavio kao glavni zagrebački gradski blagdan.²⁶ Posvetom kapele time se vješto referiralo na početke povijesti pravoslavne crkvene općine u Zagrebu.

Troškovi podizanja kapele procijenjeni su na 14.000 forinti (28.000 kruna), što je za ono vrijeme bio znatan iznos.²⁷ Obnova saborne crkve u Pakracu, vjerojatno najznačajnija Bolléova neobizantska restauracija, stajala je tako tek oko tri puta više (55.000 forinti).²⁸ Upravo zahvaljujući tomu što je raspolagao s dosta velikom količinom sredstava, a nesumnjivo i s ciljem da zagrebačko Gradsko poglavarstvo što prije odobri i dodjelu zemljišta i gradnju kapele Bollé je ovu građevinu »nastojao ... tako projektirati i udesiti da bude ista ures centralnoga groblja»,²⁹ smatrajući da će ona

dati »sjegurno cijelom groblju višju estetičnu vrijednost»,³⁰ što je, kako se moglo već i vidjeti, bilo i mišljenje mirogojske uprave.

Iako je bila prilagođena za pravoslavno bogoslužje, kapela nije smjela služiti kao mrtvačnica pri pokopima pravoslavnih vjernika Zagreba, kako se ne bi ugrozili prihodi centralne mrtvačnice podignute pred ulazom u groblje.³¹ Mogla je, međutim, služiti, za vjerske obrede u čast pokojnika, a u tu svrhu u osnovi služi i danas.

Arhitektonsko rješenje

Budući da nisu morale primati veliki broj vjernika, pa time ni biti velikih dimenzija, dapače uglavnom je prostor na kojemu su trebale biti sagrađene bio jako ograničen (kako se ne bi zauzimala prevelika površina groblja), grobljanske su kapele u historicizmu često građene kao centralne građevine, bez obzira da li je riječ o »mauzolejima» katolika, pravoslavnih, evangelika ili Židova.

Bollé je zahvaljujući grobljanskim kapelama i dobio priliku projektirati centralne neobizantske građevine s kupolom, budući da je pri drugim svojim radovima za pravoslavnu i grkokatoličku crkvu, uglavnom bio prinuđen obnavljati starije longitudinalne građevine na kojima nije imao prilike postavljati kupole. I nove njegove crkve neobizantskog stila bile su sličnih longitudinalnih prostornih rješenja, budući da su takove bile mnogo pogodnije za prihvat većeg broja vjernika.

Prvi projekt za kapelu centralnog tlocrta u neobizantskom stilu Bollé je izradio već 1882. Iako je sačuvan u Kapolskom arhivu među projektima koji su bili namijenjeni za Mirogoj, natpis na projektu svjedoči da je bio namijenjen za mauzolej grkokatoličkog biskupa Jurja Smičiklase. Nepoznato je da li se ova građevina trebala podići u Zagrebu, Križevcima (sjedištu Grkokatoličke biskupije) ili nekom drugom (možda žumberačkom) mjestu. Očito je kako je Bollé pri izradi izvedbenog projekta za kapelu Kukulj ponovio mnoge motive s projekta iz 1882. godine: lukovičasti oblik kupole, rješenje portala te trokutastog zabata na glavnom pročelju. Arhitektonska dekorativna plastika kapele Kukulj, međutim, mnogo je bogatija, a drukčije je i prostorno rješenje.

Iako se u člancima u više onodobnih novina ističe kako je kapela Kukulj sagrađena u »grčko-vizantinskom stilu»,³² a i Kršnjavi je isticao da je upravo Bollé »bolje nego itko proučio bizantski stil», i to istražujući »stare diptike i bizantske slikarije»,³³ analiza primijenjenog stilskog rješenja pokazuje, dakako ukoliko se gleda iz današnje perspektive, izrazitu oblikovnu heterogenost. Pri projektiranju kapele Bollé je primijenio istu onu »stilsku leguru»³⁴ koju je koristio pri opremanju pravoslavne crkve u Zagrebu, a koju će kasnije primijeniti i pri preoblikovanju najprije njezina tornja, a

Glavno pročelje kapele svetih Petra i Pavla na Mirogoju (foto: D. Damjanović) / Main façade of the chapel of St Peter and Paul (photo D. Damjanović)

potom i ostatka pročelja ove građevine. Elemente bizantske arhitekture slobodno je, naime, kombinirao s romaničkim, pa i klasicističkim te neorenesansnim motivima.³⁵

Bolléova neobizantska stilska mješavina derivirana je najvećim dijelom iz kasne faze berlinskog *Rundbogenstila*. Akroteriji na vrhovima zabata glavnog pročelja, specifično rješenje portala, gute ispod vijenaca preuzeti su čini se upravo iz te, romaničko-renesansne verzije *Rundbogenstila* (osobito je referentan primjer berlinska Thomaskirche arhitekta Friedricha Adlera, podignuta 1865–1869.)³⁶. Bollé dakako nije kopirao, već se slobodno poigravao s motivima koje je projektirao po uzoru na radove drugih arhitekata.

Kapela svetih Petra i Pavla podignuta je, kako je već i jasno iz prethodnog dijela teksta na pravoslavnom dijelu groblja Mirogoj, dosta odmaknuta od arkada, između III. i IV. grobnog polja, a na spoju dvaju putova koji vode kroz groblje. Prostor na kojemu je podignuta kvadratičnog je tlocrta, neka vrsta malenog trga unutar groblja. Podignuta je u osi pravca koji vodi prema arkadama.

Za razliku od većine drugih grobljanskih kapela centralnog tlocrta koje je Bollé projektirao, a koje su najčešće kvadratičnog tlocrta, kapela Kukulj ima tlocrt grčkog križa. Iz središnjeg prostora kvadratičnog tlocrta izlaze tri »apside« te pravokutni prostor prema ulaznom dijelu. U unutrašnjosti na središnji kvadratični potkupalni prostor nastavlja

se bočni prostori pokriveni polukupolama. Kupola počiva na polukružnim lukovima i uobičajenim pandativima.

Glavni portal kapele uokviren je stupovima od crvenog mramora, koji snažno pridonose njegovoj reprezentativnosti. Glavno pročelje zaključeno je masivnim trokutastim zabatom s bogato raščlanjenim vijencem, zabatom, dekorativnim površinama te središnjim dijelom u kojem je postavljen spomenuti Kukuljev grb. Sve ornamentizirane površine izvedene su u kamenu i vjerojatno su rad klesara Ignjata Franza koji je redovito surađivao s Bolléom na sličnim projektima. Visoki tambur kupole raščlanjen je elegantnim stupićima između kojih su postavljeni naizmjenično prozori i ornamentirani kameni križevi. Ostatak pročelja crkve gotovo je bez raščlambe. Vertikalni utori i plitke horizontalne fuge jednostavno dinamiziraju velike površine žbukanog zida. Za razliku od svojih uzora iz Berlina, te bečkih neobizantskih gradnji, Bollé, naime, ne izvodi ovu »bizantsku« kapelu s pročeljima od fasadne opeke, budući da bi njezina primjena zacijelo iziskivala mnogo veće troškove, već joj žbuka pročelja.

Na tambur je postavljena masivna visoka kupola, pokrivena, kao i polukupole apsida, bakrom.³⁷ Kupola je izvana mnogo viša negoli iznutra, čime ju je Bollé pretvorio u dominantniji motiv, nesumnjivo stoga što ju je smatrao arhitektonskim elementom koji ponajprije građevinu definira kao bizantsku. Lukovičasti oblik kupole Bollé će kasnije ponoviti na brojnim svojim kupolnim građevinama, pa tako i na kapeli Krista Kralja na ulazu u Mirogoj.

S primijenjenim stilskim rješenjem srpska pravoslavna općina, ali i pakračka eparhija, bili su više nego zadovoljni. Episkop Miron Nikolić istaknuo je tako u dopisu na zagrebačku parohiju kako kapela »po spoljašnjem i iznutrašnjem ustroju i obliku svome odgovara građevinama i živopisnima zahtjevima pravoslavne crkve«.³⁸

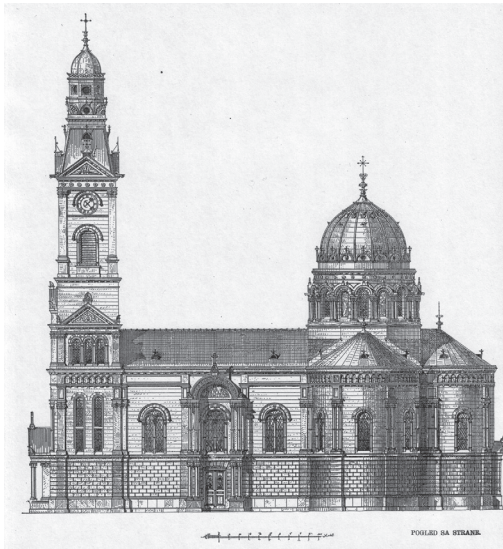
Iako je već 1883–1884., radeći na obnovi unutrašnjosti Preobraženske crkve u Zagrebu, Bollé uspostavio dobar odnos s tadašnjim zagrebačkim parohom Amvrosijem Pavlovićem³⁹ čini se kako je upravo gradnja mirogojske kapele, te činjenica da se ona tako svidjela novom pakračkom episkopu Mironu Nikoliću otvorila vrata ovom arhitektu za brojne druge poslove po cijeloj Hrvatskoj. Blizak tadašnjoj Zemaljskoj vladi i banu Khuenu Héderváryju, Nikolić je često navraćao u Zagreb, upoznao se s Bolléom i angažirao ga na restauraciji svoje saborne crkve u Pakracu.⁴⁰ Bollé će kasnije raditi i na restauraciji pravoslavne parohijske crkve u Bjelovaru unutar pakračke eparhije, zatim na nizu projekata u Srijemu: restauraciji manastira Grgeteg, crkve Svetog Duha u Rumi, te na brojnim drugim manjim pravoslavnim crkvama po Hrvatskoj. Kako je demografska i ekonomska snaga pravoslavne zajednice u Zagrebu rasla prema kraju stoljeća, a grad postao sjedište brojnih kulturnih i gospodarskih društava Srba u Austro-Ugarskoj Monarhiji,

Grb Petra Kukulja od Limobrana, zabat glavnog pročelja kapele svetih Petra i Pavla, izveo prema projektima Hermana Bolléa vjerojatno Ignjat Franz (foto: D. Damjanović) / Petar Kukulj of Limobran's coat of arms, main facade pediment of the chapel of St Peter and Paul

Začelje kapele svetih Petra i Pavla na Mirogoju (foto: D. Damjanović) / Back side of the chapel of St Peter and Paul at the Mirogoj cemetery (photo: D. Damjanović)

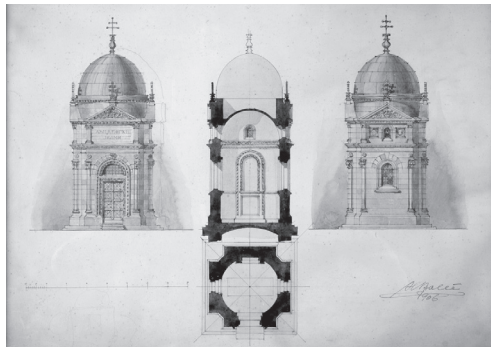

Herman Bollé, projekt za restauraciju saborne crkve u Novom Sadu, 1897; »Viesti hrvatskoga društva inženira i arhitekata u Zagrebu«, 2., 1. 4. 1907. / Herman Bollé, project for the restoration of the congregational church in the Novi Sad, 1897

Herman Bollé, djelomično izvedeni projekt za restauraciju crkve manastira Grgetega na Fruškoj Gori (kupola nije izvedena); Nadbiskupijski arhiv, Zagreb, zbirka građevnih nacrti, sign. II-16 / Herman Bollé, partially implemented project for the restoration of the church in the monastery Grgetek in the Fruška Gora

Herman Bollé, projekt za kapelu u bizantskom stilu, 1906.; Zbirka Šporčić-Kosinski, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb / Herman Bollé, project for the chapel in the neo-Byzantine style, 1906; Šporčić-Kosinski collection, Museum of Arts and Crafts, Zagreb

tako se, naime, i glas o kvaliteti Bolléovih radova širio.

Stjecajem okolnosti Bollé ni nakon izgradnje kapele Kukulj nije imao često prilike projektirati neobizantske kupolne građevine. Za zagrebačku je pravoslavnu crkvu izradio podkraj 19. stoljeća iznimno reprezentativan projekt za podizanje nove crkve centralnog tlocrta okrunjene velikom kupolom, realizacija kojega nažalost nikada nije započela.⁴¹ Ni njegov projekt za restauraciju saborne crkve u Novom Sadu nije bio prihvaćen. Pri restauraciji crkve manastira Grgetega (1898–1901.) na Fruškoj gori u Srijemu, kupola koju je predvidio projektima, nije naposljetku bila realizirana, vjerojatno zbog nedostatka sredstava. Zanimljivo je kako se rješenje tambura kupola svih ovih građevina dosta razlikuje od realizirane situacije na kapeli Kukulj – umjesto polustupova Bollé ih je namjeravao raščlaniti vrlo efektivnim slijepim arkadama.

Ako i nije dobio priliku realizirati monumentalnu neobizantsku kupolnu građevinu, u nekoliko je navrata, ipak, i nakon kapele Kukulj bio angažiran na podizanju manjih, uglavnom grobnih kapela/mauzoleja centralnog tlocrta u neobizantskom stilu. Zanimljiva je osobito kapela Maksimović prigradna iza apside crkve Svetog Duha u Rumi u Srijemu koja oblikovno proistječe iz istog konteksta kao i kapela na Mirogoju, iako je raščlambom pročelja u osnovi bliža Bolléovom shvaćanju neorenesansne negoli neobizantske arhitekture. U Muzeju za umjetnost i obrt u ostavštini Sporčić-Kosinski sačuvani su nadalje projekti za dvije vrlo slične kapele, jedne kvadratičnog tlocrta, a druge tlocrta grčkog križa vrlo kratkih krakova, koje se stilski posve uklapaju u Bolléovo shvaćanje bizantskog stila. Arhitektonskom dekoracijom, i oblikom kupole ti su projekti prilično bliski rješenju kapele Kukulj.

Ikonostas i uređenje unutrašnjosti

Budući da je raspolagao s kudikamo manjim sredstvima, Bollé je pri podizanju ikonostasa u kapeli svetih Petra i Pavla projektirao neusporedivo jednostavnije raščlanjenu pregradu u odnosu na njegov raniji ikonostas u Preobraženskoj crkvi i izveo ga od drva, a ne od kovanog željeza. Jedna ih osobina ipak povezuje – riječ je o atektonskom tipu ikonostasa – bez stupovlja i većine ostalih elemenata klasičnih redova koji su u 18. stoljeću i dobrom dijelu 19. stoljeća bili uobičajeni pri projektiranju te općenito koncipiranju arhitektonskog okvira ikonostasa. Budući da nije raspolagao s previše prostora, Bollé je razvio ikonostas u visinu, gotovo u cijelosti zatvarajući apsidalni prostor. Kako bi osigurao veću količinu svjetla u glavnom prostoru kapele, središnji dio ikonostasa perforirao je nizom dekorativnih pozlaćenih panela.

Unutrašnje slikanje kapele izveo je Josip Bauer, profesor zagrebačke Obrtne škole,⁴² koji je po svojoj prilici i autor ikona na ikonostasu. Osim medaljona s prikazima četiriju

Josip Bauer, dekorativni oslik polukupole iznad ulaznog dijela kapele svetih Petra i Pavla na Mirogoju (foto: D. Damjanović) / Josip Bauer, Decoration of the semidome over the entrance part in the chapel of St Peter and Paul at the Mirogoj cemetery (photo: D. Damjanović)

Pogled na kupolu kapele svetih Petra i Pavla na Mirogoju (foto: D. Damjanović) / View of the chapel of St Peter and Paul at the Mirogoj cemetery (photo D. Damjanović)

evanđelista, postavljenima na pandative na kojima počiva kupola, sav ostali zidni oslik kapele dekorativnog je karaktera. Temeljna boja dekorativnog oslika na zidovima je žutozelena, a na svodovima plava. Donji dijelovi zida oslikani su kvadratičnim poljima kojima se imitira gradnju od kamena, dok su gornji dijelovi podijeljeni bordurama na velika polja u koje su umetnuti rijetko raspoređeni stilizirani fitomorfni motivi. Slični se motivi susreću i na polukupolama, pandativima i kupoli kapele. Lukovi na kojima počiva kupola oslikani su svjetlijom nijansom žutozelene boje, dok su rebra kupole, te sam vrh kupole i polukupolá djelom pozlaćeni. Vrh kupole i polukupola Bauer je oslikao zrakastim motivima, simbolima sunca. Oslik je dobro sačuvan do danas, što je među Bolléovim objektima relativno rijedak slučaj. Njegova usporedba s oslikom drugih Bolléovih crkava pokazuje kako neki poseban stil za oslikavanje pravoslavni crkava nije razvio. Dekorativni motivi u osnovi su porijeklom iz neorenesansnog dekorativnog slikarstva, a ne iz neobizantskog. Neorenesansi je motiv i vijenac koji čini niz listova akantusa koji kontinuirano teče na granici zida i svodova u unutrašnjosti kapele.

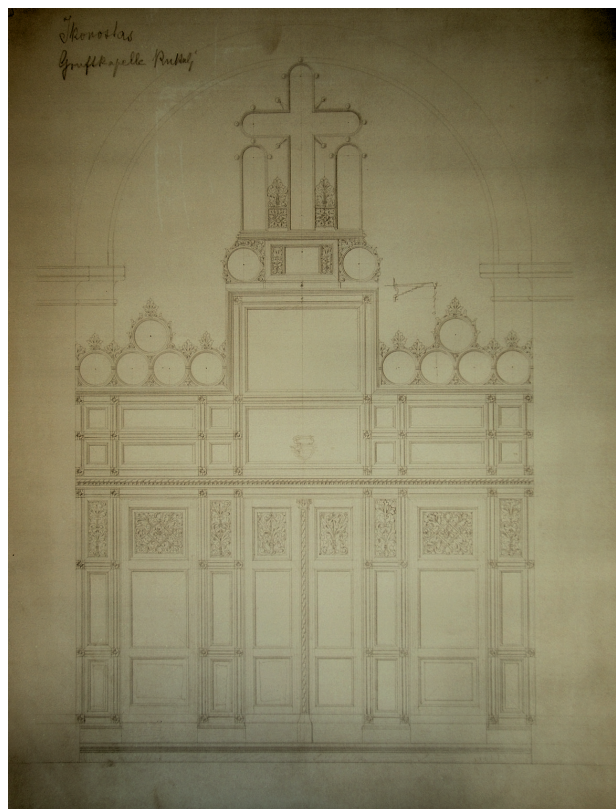
Ikonografski raspored ikona na ikonostasu prati uobičajena pravila pravoslavne crkve, premda pokazuje i neke posebnosti. Ikona u soklu nema. Odabir ikonografskih motiva u središnjem redu ikonostasa je standardan: na carskim dverima prikazano je Navještenje. Njemu sa strane stoje prijestolne ikone Krista i Bogorodice, a na bočnim vratima prikazani su arhanđeli Mihovil i Gabrijel. Na bočnim krajevima ikonostasa prikazani su s lijeve strane sveti Petar i Pavao, a s desne sveti Ivan Krstitelj. Raspored tema je uobičajen, no pomalo je neuobičajeno variranje veličine ikona – ikone Krista i Bogorodice, svetog Ivana Krstitelja, te patrona kapele/crkve manje su od ikone arhanđela na bočnim dverima i ikona s prikazom Navještenja na carskim dverima, dok je inače na ikonostasima najčešće situacija obrnuta.

Zonu velikih praznika, koja obično zauzima samo jedan red na ikonostasu, u kapeli na Mirogoju Bauer je proširio na dva reda, kako zbog male širine ikonostasa, tako i zbog neuobičajenog variranja širine ikona – ikone u središnjem dijelu na obje bočne strane znatno su duže od ostalih ikona u ciklusu velikih praznika na ikonostasu. Najveća ikona unutar ciklusa velikih praznika, koja se proteže visinom kroz dva reda – Tajna (Posljednja) večera, prema pravilima je postavljena iznad carskih dveri.

Gornji red ikona unutar ciklusa velikih praznika prikazuje kronološki ranije događaje, od donjega reda. Zanimljivo je da su pomiješane scene iz života Bogorodice i Krista. U gornjem redu prikazani su, s lijeve strane prema desnoj strani Rođenje Bogorodice, Poklonstvo pastira, Prikazanje u hramu, a s desne Krštenje Kristovo, Uvođenje Bogorodice u hram (Vavedenje Presvete Bogorodice) i Navještenje. U donjem redu prijestolnih ikona stoje pak scene Ulaska u

Jeruzalem, Uskrsnuća Kristova, Uzašašća Kristova s lijeve strane, a s desne Silazak Svetog Duha, Preobraženje i Uspe-nje Bogorodice.

Iznad velikih praznika u kružnim medaljonima u vrhu na bočnim krajevima ikonostasa prikazani su starozavjetni

Herman Bollé, projekt za ikonostas kapele svetih Petra i Pavla na Mirogoju, 1891–1892.; Arhiv Srpske pravoslavne crkvene opštine u Zagrebu, Zbirka projekata / Herman Bollé, project for the iconostasis in the chapel of St Peter and Paul at the Mirogoj cemetery, 1891–1892; Archive of the Serbian Orthodox Church parish in Zagreb, collection of projects

proroci, a ne, kako je uobičajeno, apostoli. Ikonografski se može identificirati tek proroka i kralja Davida s krunom i lirom na lijevoj strani. Dva su proroka prikazana i u medaljonima središnjeg dijela ikonostasa, ispod deizisa – Mojsije i vjerojatno Jona (u ruci drži ribu koja je njegov simbol, a i sudbina ovog proroka prefigurira Uskrsnuće Kristovo i time se nadovezuje na Raspeće koje stoji u središnjem dijelu vrha ikonostasa). Između ikona ovih dvaju proroka, a ispod Raspeća je pravokutna ikona s prikazom Boga Oca.

Ispod ikone s prikazom Boga Oca, a iznad Tajne večere je za ikonostase uobičajena ikona svete Trojice. Ikonostas je na vrhu, kako je dijelom već i spomenuto, ponovno u skladu s pravilima, okrunjen deizisom – prikazom raspetog Krista sa strana kojega stoje Bogorodica i sveti Ivan Evanđelist.

Gotovo sve su ikone izvedene na pozlaćenoj podlozi, a i

Unutrašnjost kapele svetih Petra i Pavla s ikonostasom (arhitektura Herman Bollé, slikarstvo Josip Bauer) (foto: D. Damjanović) / Interior of the chapel of St Peter and Paul and iconostasis (architect Herman Bollé, painter Josip Bauer) (photo D. Damjanović)

gotovo svi likovi imaju plošne pozlaćene aureole, čime se Bauer nesumnjivo nastojao nadovezati na tradiciju bizantskog slikarstva. Najvećim je dijelom na ikonama u donja tri reda pozadina dodatno ornamentizirana.

Kompozicije koje je Bauer primijenio na ikonama mirogojskog ikonostasa proistječu dakako potpuno iz tradicije zapadnjačkog slikarstva, što ne čudi s obzirom na njegovo školovanje na Akademiji u Münchenu.⁴³ Bez obzira da li je slikao jedan lik ili neku scenu, Bauer je najčešće simetrično gradio kompoziciju. Pokreti njegovih likova su spori, blagi, čime se nadovezuje na nazarensku tradiciju. Iz nazarenskog slikarstva preuzet je i specifičan »renesansni« mediteranski krajolik, kao i upotreba intenzivnih osnovnih boja, te blagi kontrasti svjetla i sjene. Najbolji su mu radovi na mirogojskom ikonostasu prikazi pojedinačnih

svetaca: prijestolne ikone, te osobito proroci i deizis u vrhu ikonostasa. Pri slikanju složenijih kompozicija javljaju se nespretnosti u rješavanju odnosa među likovima, a povremeno i u perspektivnim skraćanjima.

Valja istaknuti na kraju kako je Bauer dobro poznao pravoslavnu ikonografiju pa slikajući Uspenje Bogorodice nije slikao katoličko Uzašašće Marijina tijela već pravoslavnu Smrt Bogorodice, s Marijinim tijelom položenim na odar, i Marijinim duhom kojega u krilu drži Krist.

Iskazavši se u kapeli na Mirogoju u sakralnom slikarstvu za pravoslavne Josip Bauer si je otvorio vrata za brojne poslove u budućnosti. Stilski ga je pristup učinio iznimno traženim slikarom među pravoslavnim svećenstvom, kako je to istaknuo već i Iso Kršnjavi. »Josip Bauer odlikovao se je slikanjem nekih ikonostasa. Njegovo stilistično risanje i

Ikone velikih praznika i proroka na ikonostasu, lijeva strana (foto: D. Damjanović) / Icons of major holidays and prophets on the iconostasis, left side (photo D. Damjanović)

Ikone velikih praznika i proroka na ikonostasu, desna strana (foto: D. Damjanović) / Icons of major holidays and prophets on the iconostasis, right side (photo D. Damjanović)

Deizis na vrhu ikonostasa kapele svetih Petra i Pavla (foto: D. Damjanović) / Deesis on the top of the iconostasis in the chapel of St Peter and Paul (photo: D. Damjanović)

suptilna čista tehnika osobito dobro pristaje ovakvim zadaćama⁴⁴.» Zemaljska vlada povjerila mu je stoga vrlo brzo slikanje ikonostasa u pravoslavnim crkvama u Donjem Gračacu (1899.), Gospiću (1902.) i Požegi (dio ikona izveo Celestin Medović),⁴⁵ a radio je i ikone na vladičanskom i carskom prijestolju u sabornoj crkvi u Pakracu.⁴⁶ Nažalost, ni jedan od ovih ikonostasa, niti pakračka prijestolja, nisu ostali sačuvani. Uništeni su ili tijekom Drugog svjetskog rata ili u posljednjem ratu, tako da ih se ne može usporediti s radovima u mirogojskoj kapeli.

Osim ikonostasa u kapeli je početkom 90-ih godina postavljen i ostatak potrebne opreme: prijestolje, stol za svećenika, oltar u svetištu na koji je postavljeno raspelo te dva

svijećnjaka. Po svoj su prilici svi ti predmeti također rad zagrebačke Obrtne škole, a gotovo je sigurno da su izvedeni prema projektima Hermana Bolléa.

U bočnim »apsidama» mirogojske pravoslavne kapele stoje nadalje i grobni natpisi Petra i Judite Kukulj, jedinih koji su pokopani u kapeli. Natpisi su postavljeni u četverokutni okvir proširen na sve četiri strane ornamentiranim polukrugovima. Okvir sličnog oblika Bollé je kasnije primijenio i pri oblikovanju polja s natpisom na nadgrobnom spomeniku kralja Milana u crkvi manastira Krušedola u Srijemu. Zanimljivo je kako natpis ističe kako je upravo Judita Kukulj graditeljica kapele. Judita je umrla gotovo četiri desetljeća nakon svojega supruga, 1919. godine.

Grobni spomenik Judite Kukulj (foto: D. Damjanović) Funerary monument of Judita Kukulj

Zaključak

Kapela svetih Petra i Pavla na Mirogoju jedan je od najboljih i do danas najočuvanijih neobizantskih *Gesamtkunstwerke* Hermana Bolléa. Kako je nadalje najveći dio opusa slikara Josipa Bauera za pravoslavne crkve stradao, njezin je ikonostas i dekorativni oslik tim vredniji za hrvatsku povijest umjetnosti. Kapela je pokazatelj kako je Obrtna škola, na kojoj su tada radili Bollé i Bauer, a čiji su učenici izveli sve radove za ovu građevinu, počela vrlo brzo nakon svojega osnivanja značajno podizati kvalitetu umjetničkih radova za sakralne građevine (bilo koje vjeroispovijesti) u Zagrebu, a može se reći i cijeloj Hrvatskoj.

BILJEŠKE

1 Kapela nije detaljno obrađena u literaturi. Spominje se, međutim, od niza autora. KREŠIMIR KOSIĆ, *Mirogoj između jučer i sutra*, u: *Mirogoj Zagreb 1873–1973*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1974., 31.; DIMITRIJE VITKOVIĆ, *Srpska pravoslavna crkvena općina i škola u Zagrebu. Hronologijsko-istorijski pregled*, Srpska pravoslavna Eparhija zagrebačko-ljubljanska, Zagreb, 1985, 66, 98; TOMISLAV PREMERL, *Bolléov Mirogoj – nadraštanje vremena i stila*, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, I, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2000, 79; U katalogu *Historicizam u Hrvatskoj*, II., ilustrirana je na str. 503., kat. br. 104.j; SNJEŠKA KNEŽEVIĆ, *Pravoslavna crkva i njezin trg*, u: *Zagrebu u središtu*, Barbat, Zagreb, 2003, 223; NIKOLA CETINA, *Dragulj sakralne arhitekture*, »Identitet, mjesečni magazin«, Zagreb, srpanj 2007., 46-47.; DRAGAN DAMJANOVIĆ, *Srpska pravoslavna crkvena opština i saborna crkva Preobraženja Gospodnjeg u Zagrebu*, u: *Preobraženi hram*, Eparhijski upravni odbor Eparhije zagrebačko-ljubljanske, Zagreb, 2008, 14 (1. izdanje); 16 (2. izdanje).

2 KREŠIMIR KOSIĆ (bilj. 1), 16.

3 TOMISLAV PREMERL (bilj. 1), 76.

4 *** *Vom Centralfriedhofe*, u: »Agramer Zeitung«, Zagreb, Nr. 171., 26. 7. 1890., 2

5 JOHANN SVOBODA, *Die Theresianische Militär-Akademie zu Wiener-Neustadt: und ihre Zöglinge von der Gründung der Anstalt bis auf unsere Tage*, Druck der Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1894., sv. 2, 277-278; Kratko o Petru Kukulju i u: *** *Die K. und K. Kriegsschule 1852-1902*, L.W. Seidel & Sohn, Beč, 1903., 48.

6 Osim kod Kukulja, javlja se i u grbovima Kajganića i Šegerca; BARTOL ZMAJIC, *Heraldika, sfragistika, genealogija*, Školska knjiga, Zagreb, 1971, 45; BARTOL ZMAJIC, *Heraldika, sfragistika, genealogija, veksikologija. Rječnik heraldičkog nazivlja*, Golden marketing, Zagreb, 1996, 63.

7 JOHANN SVOBODA (bilj. 5), 278.; O smrti je kratko javio i zagrebački tisak na kraju 1891. godine: *** *Die Todten des Jahres 1890.*, u: »Agramer Zeitung«, Zagreb, 299., 31. 12. 1890., 5

8 *** *Srpsko-pravoslavna kapela na centralnom groblju u Zagrebu*, u: »Srbobran«, kalendar za 1895., Zagreb, 1894, 179-180. Ilustracija kapele je na strani 123.

9 Državni arhiv u Zagrebu (dalje DAZ), Fond br. 4., Gradsko poglavarstvo Zagreb (dalje GPZ), pomoćni uredi, dosje br. 349/1894., Herman Bollé GPZ-u, Zagreb, 25. 11. 1890.

10 *** Srpsko-pravoslavna kapela (bilj. 8), 180

11 *** *Vom Central-Friedhofe*, u: »Agramer Zeitung«, Zagreb, Nr. 75., 3. 4. 1891., 2.

12 DAZ, Fond br. 4., GPZ, pomoćni uredi, dosje br. 349/1894., GPZ, br. 13643/I, Zagreb, 3. 6. 1891. O sjednici i u: *** *Communes*, u: »Agramer Zeitung«, Zagreb, Nr. 119., 27. 5. 1891., 3; KREŠIMIR KOSIĆ (bilj. 1), 31.

13 DAZ, Fond br. 4., GPZ, pomoćni uredi, dosje br. 349/1894., GPZ, br. 13643/I, Zagreb, 3. 6. 1891.

14 DAZ, Fond br. 4., GPZ, pomoćni uredi, dosje br. 349/1894., Milan Majcen (Grobno upraviteljstvo) GPZ-u, br. 89/gr. uprv., Mirogoj, 6. 12. 1891.

15 DAZ, Fond br. 4., GPZ, pomoćni uredi, dosje br. 349/1894., Milan Majcen (Grobno upraviteljstvo) GPZ-u, br. 89/gr. uprv., Mirogoj, 6. 12. 1891.

16 DAZ, Fond br. 4., GPZ, pomoćni uredi, dosje br. 349/1894., br.

- 16, Izvod iz zapisnika sednice upravnog odbora Srpske prav. crkvene općine u Zagrebu, držane na dan 11./23. Decembra 1891.
- 17 DAZ, Fond br. 4., GPZ, pomoćni uredi, dosje br. 349/1894., Građevna uprava kapele Kukulj GPZ-u, br. 210., Zagreb, 19. 8. 1892.
- 18 *** *Posveta srbsko-pravoslavne kapele*, u: »Narodne novine«, Zagreb, br. 141., 22. 6. 1893., 2.
- 19 *** *Posveta srbsko-pravoslavne kapele*, u: »Narodne novine«, Zagreb, br. 141., 22. 6. 1893., 2; *** *Osveštenje kapele*, u: »Srbobran«, Zagreb, br. 45., 12. (24.) 6. 1893., 2.
- 20 DAZ, Fond br. 4., GPZ, pomoćni uredi, dosje br. 349/1894., Herman Bollé GPZ-u, Zagreb, 25. 11. 1890.
- 21 DAZ, Fond br. 4., GPZ, pomoćni uredi, dosje br. 349/1894., br. 16, Izvod iz zapisnika sjednice upravnog odbora Srpske prav. crkvene općine u Zagrebu, 11./23. 12. 1891.
- 22 DAZ, Fond br. 4., GPZ, pomoćni uredi, dosje br. 349/1894., br. 16, Izvod iz zapisnika sednice upravnog odbora Srpske prav. crkvene općine u Zagrebu, držane na dan 11./23. Decembra 1891.
- 23 DAZ, Fond br. 4., GPZ, pomoćni uredi, dosje br. 349/1894., SPCOZ GPZ-u, Zagreb, 6./18. 4. 1893.
- 24 Arhiv Srpske pravoslavne crkvene općine Zagreb (dalje ASPCOZ), Zapisnik skupštinske sjednice Srpske prav. crkvene općine u Zagrebu, držane na dan 27. Novembra 1894.; O sjednici s početka lipnja kada je stvorena zaklada izvještavale su i novine: *** *Griechisch-orientalische Kirchengemeinde*, u: »Agramer Zeitung«, Zagreb, Nr. 125., 3. 6. 1893., 3; *** *Srpska pravoslavna crkvena općina*, u: »Obzor«, Zagreb, br. 125., 3. 6. 1893., 3.
- 25 DIMITRIJE VITKOVIĆ (bilj. 1), 98.
- 26 DRAGAN DAMJANOVIĆ (bilj. 1), 14.
- 27 *** *Vom Centra -Friedhofe*, u: »Agramer Zeitung«, Zagreb, 75., 3. 4. 1891., 2.
- 28 OLGA MARUŠEVSKI, *Iso Kršnjavi kao graditelj*, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, knjiga XXXVII, Zagreb, 1986, 142.
- 29 DAZ, Fond br. 4., GPZ, pomoćni uredi, dosje br. 349/1894., Herman Bollé GPZ-u, Zagreb, 25. 11. 1890.
- 30 Isto.
- 31 DAZ, Fond br. 4., GPZ, pomoćni uredi, dosje br. 349/1894., br. 16, Izvod iz zapisnika sednice upravnog odbora Srpske prav. crkvene općine u Zagrebu, držane na dan 11./23. Decembra 1891.
- 32 *** *Osveštenje kapele*, u: »Srbobran«, Zagreb, br. 45., 12. (24.) 6. 1893., 2; *** *Posveta srbsko-pravoslavne kapele*, u: »Narodne novine«, Zagreb, 141, 22. 6. 1893., 2.
- 33 ISO KRŠNJAVI, *Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba*, u: »Hrvatsko kolo«, knjiga 1, Zagreb, 1905., 273.
- 34 Kako ju naziva Snješka Knežević, SNJEŠKA KNEŽEVIĆ, (bilj. 1), 225.
- 35 Pojedini autori stoga smatraju kako je Bolléov neobizantski stil zapravo formalno u repertoaru više neorenesansan. MIO-DRAG JOVANOVIĆ, »Boletika« u *Grgetegu*, u: *Manastir Grgeteg*. Prilozi monografiji. Matica srpska, Novi Sad, 1990., 109.
- 36 EVA BÖRSCH-SUPPAN, *Berliner Baukunst nach Schinkel: 1840-1870, Studien zur Kunst des 19. Jahrhunderts* 25, München, 1977., 134 - 135.
- 37 DAZ, Fond br. 4., GPZ, pomoćni uredi, dosje br. 349/1894., br. 16, Izvod iz zapisnika sednice upravnog odbora Srpske prav. crkvene općine u Zagrebu, držane na dan 11./23. Decembra 1891; *** *Posveta srbsko-pravoslavne kapele*, u: »Narodne novine«, Zagreb, br. 141., 22. 6. 1893., 2.
- 38 ASPCOZ, Dopis pakračkog episkopa Mirona Nikolića parohu Amvrosiju Pavloviću, Pakrac, 19/31. 12. 1892., br. 190/Presidium
- 39 DRAGAN DAMJANOVIĆ (bilj. 1), 21-27.
- 40 Nedugo poslije imenovanja, početkom srpnja 1890. došao je tako Miron Nikolić u vizitaciju zagrebačke parohije. *** *Bischof Miron Nikolić*, u: »Agramer Zeitung«, Zagreb, Nr. 152., 4. 7. 1890., 2.
- 41 Ilustriran je u: SNJEŠKA KNEŽEVIĆ (bilj. 1), 226.
- 42 DIMITRIJE VITKOVIĆ (bilj. 1), 98.
- 43 O Josipu Baueru više u: OLGA MARUŠEVSKI, *Bauer, Josip*, u: *Hrvatski biografski leksikon I*, JLZ, Zagreb, 1983, 543-544.; Nedavno je o slikarskoj obitelji Bauer izrađen i diplomski rad: IRENA GESSNER, *Slikarska obitelj Bauer u Zagrebu na prijelazu 19. u 20. stoljeće*, Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb, 2009.
- 44 ISO KRŠNJAVI (bilj. 33.), 257.
- 45 Moguće je da ih ima i više, no samo ove navodi *Šematizam mitropolije karlovačke*. MITA KOSOVAC, *Mitropolija Karlovačka 1905*, Srpska manastirska štamparija, Sremski Karlovci, 1910., 878-880, 910-912, 914-915.
- 46 OLGA MARUŠEVSKI (bilj. 28), 142.

Summary

Dragan Damjanović

Herman Bollé, Josip Bauer and the Chapel of St Peter and Paul at the Mirogoj Cemetery

The chapel of St Peter and Paul in Zagreb's central cemetery Mirogoj belongs to a group of the most interesting sacral buildings erected in Croatia's capital at the end of the 19th century. It is one of the first monumental mausoleums ever built outside the Mirogoj's arcades and one of the finest works by the architect Herman Bollé in his version of the neo-Byzantine style. It was erected in 1891 to serve as lieutenant general Petar Kukulj's mausoleum by his widow Judita. Petar Kukulj was an Austro-Hungarian field-marshal.

Since such mausoleums were used by a small number of worshippers, there was no need to make them large. Moreover, the locations where they were going to be built were often very limited in order to leave more space for the cemetery. Therefore, during historicism such cemetery chapels were often erected as centrally planned buildings whether the mausoleums in question were Catholic, Orthodox, Evangelical or Jewish.

Hence, Bollé was provided with an opportunity to practice designing centrally planned neo-Byzantine buildings. Since he had been working for the Orthodox Church he was mostly compelled to restore earlier buildings and build new ones of a longitudinal plan which could facilitate a greater number of believers. On those churches he hadn't had a chance to build domes. The chapel of St Peter and Paul at Mirogoj cemetery is one of the Bollé's most significant neo-Byzantine centrally planned domed buildings.

Looking at his work, we can see that Bollé's neo-Byzantine style is influenced by Byzantine, Romanesque and even Renaissance elements. He also found a great inspiration in late Rundbogenstil (Round-arch style) of Berlin architecture of the 1860s and 1870s.

Orthodox bishop Miron Nikolić commended his work in the chapel and it seems that it had convinced him to entrust Bollé with a comprehensive renovation work on his cathedral in Pakrac, as well as some other buildings in Pakrac eparchy (parish church in Bjelovar for example). Thanks to his work on Kukulj chapel and renovation work on parish church of Transfiguration in Zagreb, Bolle was later commissioned to renovate the Orthodox monastery Grgeteg on Fruška Gora, and the Church of Holy Spirit, Ruma, and so on.

Immediately after the work in the chapel of St Peter and Paul was finished, the walls were painted and the interior was furnished. Zagreb Crafts School professor Josip Bauer is the author of all decorations on the walls and icons on the iconostasis. All the icons were made on a gold background showing Bauer's relation to the Byzantine art of drawing.

The author attended the Academy in Munich. Therefore, compositions of his works are inherently in correlation with the tradition of western painting but there is also a very strong influence of the Nazarenes. Bauer was obviously familiar with the orthodox iconography which resulted in numerous commissions by the Orthodox Church in Croatia.

The position of icons on the iconostasis follows the usual rules of the Orthodox Church, but still there are some differences. In the bottom line we can see Annunciation in imperial court with icons of enthroned Christ and Virgin by its side. On the side doors we can see Michael the Archangel and Gabriel the Archangel. Saint Peter and Paul, to whom the chapel is dedicated, are painted on the left end of the row and Saint John the Baptist is on the right end. Two central rows of icons on the iconostasis depict the scenes from the life of Christ and Virgin Mary.

The top of the iconostasis shows the prophets painted in round medallions and in the central axis we see the Deesis (crucifixion of the Christ flanked by the Virgin Mary and Saint John the Baptist) painted above the icons showing the Holy Trinity and God the Father. Herman Bolle is the author of the design for the iconostasis as well as the entire chapel project. The estimated cost of the chapel was 14.000 forints (28.000 kronas) which was a substantial amount in that time.